

Könyvről könyvre

Annakidején, Illyés Gyula nyolcvanadik születésnapjának közeledtére, elővettem azt a vaskos papírköteget, amelyben róla szóló, könyveinek köteteinek megjelenésekor készült írásaim heverték el, nem várva feltámasztásra se. Elővételük műzsája a kíváncsiság volt. Az érdekelt, hogy a régi társ, a tisztelt és becsült és szeretett barát munkáiról negyven év folyamán papírra került méltatások, ismertetések, kritikák, rádiórecenziók, befejezetlen vagy félbehagyott kéziratok és kiadásra se szánt feljegyzések és megjegyzések sokaságából kibontható-e, nem a toll, hanem az olló segítségével egy olyan szemelvénygyűjtemény, amelynek értelme van s a kiemelt szövetrészekből s ezek együtteséből összeállható olyan montage vagy mozaik, amely úgy-ahogy rávilágít az ember és mű, a költő és író, a gondolkodó és a moralista, a patrióta és a forradalmár külön világának – annak a világnak amelyben él és annak világnak amelyben élni szeretne – egyes elemeire, arra ami kormányzó s mozgató erőként ott van minden munkája mögött bármily változatosak is ezek és egyben érezteti a környezettséget, amelyben élnie adatott a róla kialakított képeket s képzeteket is beleértve. A segítségért a szemelvények kiválogatásában és kiválasztott szövegrészek rendbeszedésében Kemény István barátomnak tartozom hálával s köszönettel.

I.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula életfilozófiájának egyes elemei kibontakoznak s a vidéki élet méltatásával civilizációs vívmányok mérlegelése párosul. (1941)

Szétágazva és újra összebonyolódva, – sűrűn követik egymást a könyvben a mondanivalók. A mondanó valóban oly meglepően és meghökkentően hat, mint maga a cím, a „*Csizma az asztalon*”. Viszont e csizma tükörfényes, igen gondosan subickolt: a könyv stílusa bravúrosan játékos, a meglepő mondanivaló igen takarosan fest, mire az asztallapra kerül. E stílust nem lankadó élvezettel kortyolja az ember. Egyszerű is, körmönfont is, találó is, meglepő is, a humor oly váratlanul bukkan elő a mondatokból, mint zsombékos földeken a zöld fű alól a talp nyomása alatt a víz. E humor új vívmánya e könyvnek. A magyar irodalom, különösen a legjobb, meglehetősen humortalan. A gúny többnyire olyan formákra lelt csak nálunk, melynek magyar mivolta gyanús. Az úgynevezett magyaros humornak viszont a színvonala kétes. Amaz túlságosan cerebrális, emez túlságosan és vaskosan érzéki és ízes volt. Illyés sikeresen szűri meg a kettőt, szeretetteljes kifigurázásai gúnyosan sebzők, de egyben anekdotászerűen ízesek is, s ráadásul még szemérmesek, rejtettek, mindennemű hatásवादászat nélkül valók. A könyvet ez a sajátos támadó és mégsem léhán-gúnyos humor teszi hallatlanul élvezetes olvasmánnyá. Közmondásokat ilyen civilizáltan még magyar könyvben nem használtak fel. Az a stiláris sündörgés, mellyel az író kényesebb témáknál a forró kását kerülgeti, korántsem öncélú. További nagy értéke a kötetnek, hogy rehabilitálja az idillt, s megható szeretettel ecseteli az apróbb életörömök szépségeit, melyeket korunkban oly helytelenül kezdenek megvetni.

A könyv műfaja tulajdonképpen mulattatva-tanítás, a szerző azonban oly furfangosan ügyes ebben, hogy a mindig-gyanútkeltő tanítási szándékot csak jóval elolvasása után fedezi fel benne az ember. A tanítást a könyvben a jelenlegi szokásoktól eltérően nem úgy értelmezi, hogy féligazságokról nagy pátosszal kell meggyőzni az olvasót, hanem úgy, hogy az olvasóban kételkedést s ezzel továbbkutatási vágyat, tanulási szándékot kell kelteni és jelenlegi „ideáljainak” újraértékelésére készíteni. A könyv egészében nem parasztokhoz szóló kiáltvány vagy program, bár alapos okaim vannak annak feltetelezésére, hogy ez akart lenni.

Azokat a passzusokat, melyekben a nagyváros élete pellengérré tétetett, talán a városiak még nagyobb élvezettel fogják olvasni, mint a falusiak. Mivelhogy a szerzőnek a nagyváros visszásságairól tett észrevételeit saját személyes élményeik igen hatalmasan támogatják. A falusiak ily személyes élményei inkább a falusi élet visszásságairól szólnak.

Vannak e könyvnek megkapó időszerű értékei is. Ezeket csak lelkes örömmel üdvözölhetjük, a szerző ezekben a szónak a használatostól igen eltérő értelmében forradalmár. Megkapóan *nyugodt* könyv ez, a korban, melyben sokféle izgalomban szédelegnek a lelkek. Következétesen *derűs* könyv, a korban, melyben szinte kötelező állandó balsejtelmekkel bírni. Konokul *kételkedő* könyv, a korban, melyben a szegény emberiség egészen áldozata lett a hamis bizonyosságokban való hitének. *Emberszerető* könyv, a korban, melyben úgy nő a gyűlölet a lelkekben, mint eső után erdőben a gomba. *Életszerető* könyv, a korban, mikor divatos az élet apró, tehát lényeges örömeinek szemléleti alapon való megvetése. A repülőgép korában a szénásszekéren a földektől a faluig tett lassú és rövidtávú utazás örömeit dicséri. A futószalag korában a gonddal és nótaszó mellett gyönyörködő lélekkel végzett egyéni munkát. A hírek özönvizének korában az emberi lélekről önként korlátozott

terjedelmű sorokban beszámoló vers műfaji előnyeit magasztalja. Az étkezdék és közkonyhák korában a fa alatt egyedül elfogyasztott szalonna ízes mivoltát méltányolja. Következétesen, bár harag nélkül megveti azokat az örömeket, melyeket a nagyvárosok „gigászi forgalma”, a filmek „lélegzetállító izgalmassága” és más ilyen civilizációs viszonyok nyújtanak. Következétesen kedveli azokat az örömeket, melyeket a saját munkával termelt bor lassú kortyolgatása, egy szép vers gondos és tűnődő elolvasása, egy régi népdal csendes és nyugodt eléneklése és általában az a vidéki élet nyújt, melyről egy népi közmondásnak az a nézete, hogy „*erdő mellett nem jó lakni*”, egy francia városi szociológusnak pedig az, hogy: „*erdő mellett jó lesz lakni*”. Játék és terv, jókedv és komolyság, közmondás és társsadalomkritika, tréfa és tanítás, kötéltáncmutatvány és épületalapozás keveredik e könyvben a vers és a szántó föld, a kultúra és az akácfa dícséretével s a panaszkodás, a tülekedés és sebesség ócsárlásával. Az utolsó fejezetben fürdőszobák építését és esti önvizsgálatot, szóval testi és lelki higiéniát ajánl a falusiaknak. Általánosságban nem programot ajánl fel, hanem gondolkodást ajánl a népnek. Alapjában véve hívő könyv, mely az emberben hisz és csömört kap attól, amit manapság társadalomnak nevezünk. Az embert tartja a legfontosabbnak: a tökéletesebb embert eszköznek, a boldogabb és nyugodtabb embert a célnak. A kötet elolvasásának színhelyéül szabad térséget ajánlok, hová már nem hallatszik semmiféle házablakból semmiféle rádióműsor. Az olvasás idejéül vasárnap délután választandó, derűs, napfényes délután, mikor jár valamicske szellő, de forróság nem tulságosan nagy. A könyvet érdeklődéssel, de sietség nélkül kell olvasni, meg-megállva, hogy úgy mondjam, fejezetről-fejezetre ballagva. A könyv végére érve nem elégedettséget fognak érezni, hogy egy szabályos gondolatmenet kerekdeden befejeződött, hanem elégtelenséget, hogy az olvasmány nem folytatódik.

II

A könyvről, amelyből az író fiatalkori forradalom-érzékelése fejeződik ki. (1942)

„Hátratekintve a magyar múlt hegy-völgyeire, a század második évtizede végén szürke, semmitmondó tavat lát az ember, afféle Holttengert; még a madarak is kerülnek. A nemzet egyik legmozgalmasabb és legtanulságosabb korszakát hullámok borítják, sőt hinár és iszap” – ezeket a sorokat *Illyés Gyula* új könyvének („*Koratavas*”, regény, 2 kötet, Révai) elején olvasom. Mi ez: bevezetés, vagy indoklás? Mindkettő, de úgy hiszem erősebben az utóbbi: „*felfedezést várok az irodalomtól, barátom*”, írja elébb a szerző. Ez az elsüllyedt néhány esztendő, melyről csakugyan mélyen hallgat a nemzet emlékezete, mint szégyenletes kudarcról, illetlen balesetről, melynek még említése is kínos, valóban olyan téma, mely felfedezőútra hív. A felfedezés formája ez alkalommal, mint műfaji jelzése hirdeti: a regényforma. Hogy regény-e csakugyan a könyv? Inkább lehetne lazán epikus műnek nevezni, kor- és lélekrajz összefonódásának, a valóság regényes, de aggályosan hű és tanulmányos ábrázolásának, esetleg a forradalmas világ társadalomrajzának, talán tanulmánynak erről az ábrándról: „forradalom” és egy vele párhuzamos másik tanulmánynak erről a valóságról: „forradalom”.

A regény tulajdonképpenazzal a dobszóval kezdődik, mely a háborút (az előzőt) egy dunántúli falu számára meghirdeti. A szerep, melyet a dobpergés a különféle rendű és korú magyarok számára kiosztott, különféle volt. Amit a szerzőre osztott: „*az volt, hogy tizenhárom-tizennégy-tizenöt éves fővel számító családfő legyek, az időjárást ne a fürdés, vagy a szánkázás, hanem a kaszálás és krumplikapálás szempontjából vizsgáljam*”. Rögtön az elsőszemélyben elmondott könyv nyitányában megkez-

dődik az a kettősség, mely az *ábránd* és *valóság* előbb említett kettősségét kiegészíti: *gyereknek lenni* és *felnőttnek lenni* egyszerre. A két kettősséghez később egy harmadik társul: *városból* és *faluból* nézni az eseményeket, s ez elkeveredik az előbbiekkal olyformán, hogy a szerző városon inkább a gyerek szemével kell, hogy lásson, falun inkább a felnőttével.

Az első oldalak s az első fejezet e hirtelen felnőttéválás rajzát adják, előhangként, melyben a szerző mintegy a saját fejlődéséhez ad kulcsot, mielőtt rajzolni kezdené azt a világot, mely a katonák hazaérkezésével kezdődik. A hazatérők topognak, pörögnek, nem tudnak megállni, a háború lendülete még forgatja, de már nem viszi őket – írja, különös világ ez. A szétoldódásé, vagy a felszabadulásé, az elvadulásé, vagy éppen az önmagára találásé? A szerző maga is vívódva játszik ezzel a kérdéssel s felelet helyett az ábrázolást választja. Ez az ábrázolás azt mutatja, hogy a dolgok valami társadalom előtti állapotba kerülnek vissza ebben a dezolációban. Ez az állapot a parasztok számára sokkal inkább ismerős, mint amennyire új és van benne valami végtelenül természetes, mint az egyéni és társadalmi élet nagy válságaiban általában: „*érezni lehetett, hogy van nép, nem tudom hány száz év óta most lehetett először érezni. Mint tavasszal a fagy fölengedtével a föld szagát, úgy lehet érezni ezt, szinte a föld lehében is.*”

Az, amit országosan szétoldódásnak és bomlásnak nevezünk a nemzet és a társadalom szemszögével nézve, a faluból a paraszt és a gyermek szemszögével nézve inkább egy ihletett és kissé részeg pillanat s mindenekfelett közeledés a természethez: a vadászterületből erdő lesz, a hídból faalkotmány, a faluból ország, a dolgok értelme megszínesedik, a szavak hatalmat kapnak. A falubeliek egy nap vállalkozásszerűen beülnek a szekerekbe s bekocsiznak a városba, ahonnan különféle városi javakkal térnek vissza. A zord cselekedet

külszínre egy lakodalmas kocszízáshoz hasonlít. A táj tele van pogány és rendetlen vállalkozásokkal, az erdőből egy nap gépfegyverkattogás hallatszik, a hazatértek, mint valami vitéz gondolattól megszállott férfiak, hadműveleteket vezetnek az erdei vadak ellen. Később valaki aknavetővel vadászik. E részben rendkívül plasztikusan és helyénvalóan érvényesül Illyés bújkáló humora, mely látszólag egyszerű és jószándékú mondatokból üti fel a fejét: „*egy magas asszony jött velem szemben, fején egy véka ébresztőóra.*” E humor különösen kedvére tündököl, mikor a város javai vándorolni kezdenek a falu felé s jönnek a zongorák, melyek megszólalnak, hol egyik, hol másik szomszéd tiszta szobájában. A faluban derűsen és különösebb gyűlölködés nélkül valaki „*majdnem idillikusan bájos jelenetet festett arról, hogy a pesti hölgyek és urak kukoricát töltögetnek, Füzes Mari néni pedig lornyonon nézi a fagylaltot a szomszéd cukrászda terraszán*”. Különben a kép, melyet a bizonytalan idők falujáról fest, éppen abban felfedezésszerű, hogy városi embernek fogalma sincs arról, hogy a szóbanforgó esztendőket ilyen távoli bölcsességgel is lehetett látni, ennyire másként, mint ahogy a városban lezajlottak.

A városból is a parasztgyerek szemével néz, aki itt iskolásfiú. A jelek részben egyeznek, részben különböznek a falun tapasztaltaktól. A szigorú rend itt is megbomlik: a tanárok arról beszélnek, amiről kedvük tartja. Ez korántsem jelenti azt, hogy politikáról beszélnek. Van, aki ezt teszi, de van, aki az alkalmat háborús emlékeinek, vagy csillagászati tapasztalatainak, vagy Habsburg-ellenességének elmondására használja fel. A felszabadulás eszmék és előszeretetek felszabadulását jelenti, ilyenformán a fizikai órán a Klapka-induló csendül fel és más ilyen rendkívüli dolgok történnek. Itt igen éleselméjű észrevételek olvashatók a szónokokról, a szónoklatokról s a népgyűlésekről. A népgyűlésekből – jegyzi meg az író – hiányzott a forradalmak éltető

eleme, a merészség. Folyvást meglévő dolgokat követeltek és éljeneztek. Így „*Le a háborúval!*” – kiáltozták nagy lelkesedéssel, mikor már nem volt háború. „*Le a királylyal!*” kiáltozták, mikor már nem volt király. Ez fordítva, pozitívumokban is így volt: a szónokok a forradalomban a forradalmat követelték. Úgy látszik, e téren nincs különbség a különféle állapotok között, mikor rend van, akkor is általában nagy hévvel szokták követelni a szónokok, hogy legyen rend.

Otthon? A falusiak mindenről tudnak, de más, mint a föld, nem érdekli őket. A változás apró jelekből észlelhető. Például parasztasszonyok szavaiból, melyekben ilyen kitételek szerepelnek: „*Esztinek joga van*”, „*nekem ez az elvem*”. A kanász sztrájkba lép és más ilyen rendkívüli dolgok történnek; nem éppen közhelyeslés mellett. Rendkívül érdekes a falu önállósulásának rajza; a falu nem igen bízik a tágabb közösségben, tehát átveszi a maga dolgának az intézését. Nem érezvén magát a honvédelem biztonságában, faluvédelmet szervez. A református templom tornyából fegyveres őr vigyázza a tájat, hogy nem közeledik-e ellenség a falu határához. E rész oly gazdag remekbekészült rajzokban, hogy még megemlézésükre is alig jut hely: ilyen a faluba kiküldött agitátor (könyvelés- és gyorsírástanár egy felsőkereskedelmiben) kínos szereplése. Ilyen annak a rajza, hogy a falu számára a zavaros időben csak egy cél plasztikus: a földszerzés, és egy ellenfél látható, a városi ember: például a kiküldött agitátor. Vagyis: nem elvi, hanem elementáris, majdnemhogyan tudatalatti ellen-szenvek formálják az indulatokat. A falunak ekkor sem az új tetszik, hanem a régi. A politikai megbeszélések törzsi gyűlések képét mutatják, s általában a természetes és legősibb közösség, a családi közösség lép előtérbe. E részben a szerző újságot olvasás közben érzi, hogy a közboldogságot valahol elfuserálták. Így maga akarja legalább a falu számára az ügyet a maga tisztaságában fenn-tartani. Ez a tisztaság két elemből ötvöződik: az új

eszmék és a negyvennyolcas hangulat ötvözetét keresi. (Nagyapjának az újságot felolvasás közben napról-napra átkölti a negyvennyolcas események jelentőségére.) Közben a „szónokok gyűjtő hangon higgadtságra szólítják fel a népet”, jegyzi meg megvetéssel. A falu otthon elhatároz valamit és kivonul a majorba, hogy elhatározását végrehajtsa. Ott többen szónokolni kezdenek. A tömeg a többféle és végetnemérő szónoklat hatására megzavarodik és rendben, amint jött, visszavonul: „a politikába kóstolt bele” – jegyzi meg Illyés.

Van egy árulkodó mondat a könyvben: „a forradalom elsősorban a képzelet szabadsága”.*

III

A könyvről, amelyben Illyés Gyula Franciaország megszállása idején a francia irodalmat magyarul szólaltatta meg (1943).

Ez a szigorú nyelv – érezteti „A francia irodalom kincsesháza” – egy eszmét, tehetséget szigorúan válogató irodalmat nevelt fel: formájával ragyogó verset, pontosságával ható prózát, értelemre ható stílust, érzelmi ködöktől irtózó művészetet. Még beszédek pátosza, a híres francia pátosz is inkább az egymásra következő mondatok hosszával, numerosítással hat, mint nagy szavakkal: nem az érzelem, hanem az értelem hevülését

* 1968 májusában az ifjak egyik kiáltványa a képzelőerő hatalomátvételét követelte, franciául. (Sz. Z., 1983.)

fejezi ki. A nyelv zsarnoksága szigorú szabályokat állít fel, valamiféle kifejezési erkölcsant, mely sokat tilt, különös előszeretettel olyasmit, ami veszedelmes érzelmességre vezethetne. Úgy rémlik, hogy ez a sajátos irodalmi szabályrend az érzelmességet szemérmetlenebbnek tartja, mint az érzékiséget. Illyés kitűnően jellemzi előszavában ezt a literatúrát, melynek hazája eszme, szerelme szenvedély, mely végtelen szemérmességgel hallgat anyáról, családról. A mi irodalmi hon- és népszerelemünket lehet hogy illetlennek éreznék. A szabályok e rendjétől csupán az ésszerűséget nem lehet megtagadni, a gondolati érzelmesség az értelmet szennyezi, viszont még egy dögről is lehet makulátlan tisztasággal beszélni. Baudelaire a példa... E név térít vissza a csapongó mondókától a könyvhöz: Illyés antológiája a „*Fleurs du mal*” magyar kiadásának irodalmi reakciója is. Mindenekelőtt tartalmában: az ismert tizenkilencedik század rovására a régi francia irodalmat szerepelteti bőven, felfedezésszerű részleteket hozva a magyar olvasó elé. Dolga könnyű: amit nem talált meg jó fordításban, lefordította maga. Így a kötet a szerkesztő Illyés mellett e sokszínű és mindenben a tökéletesre törő író új arcát mutatja: a versfordítóét. Illyés a versfordító megintcsak visszahatás a „Romlás virágai”-nak fordításaira. Ha Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc hideg és káprázatos bűvészettel tolmácsolták a francia vers súlyos könnyedségét, ő ezt a pásztorok botfaragó kedvére emlékeztető ízes játékossággal teszi. „*Testvér megismeri a testvér markait. A leszúrt atyafi a szúró atyafit*” – fordítja bele Agrippa d’Aubigné versébe. Szent Bertalan éjszakáról van szó. A népi irodalomban ő hordozta a francia oltást, most, hogy amarra se maradjon adós – a francia irodalom tolmácsolásába némi népies hangot vitt. A szótul nem kell megrettenve fölrezzenni. Nem etelközi-honvágyú népiesség ez, hanem dunántúli játékosság, jól forog a francia ruhában, s nehezen tudnám eldönteni, hogy Illyés stílusának bújócskázó humora, rejtőző

kacérsága, pátosz helyére villanó mosolya hiteles népi, vagy jól megtanult francia tulajdonságok-e? Azt hiszem, hogy az a tündöklő szeretet, amellyel e gyűjtemény készült, éppen annak a felfedezésnek a gyümölcse, hogy e hiteles népi tulajdonságai igen otthonosan érezték magukat francia földön. E kötet Franciaországában is jókedvűen mozognak a „népi” kifejezések, s nem hinném, hogy a francia klasszikusok megneheztenének a sírjukban azért, mert Illyés a francia nemzet lényét a kettősfogathoz hasonlítja bevezetőjében („*egyszer a rudas hűz, másszor az ostorhegyes*”). Ez azért sem valószínű, mert a következőkben olyan szépen jellemzi a francia irodalom eszményeit és erényeit, amilyenre csak a szeretet és hozzáértés párossága képesít. Ugyanezt mondhatjuk a kötet munkatársai közül legtöbb munkát végző Gyergyai Albertről és Cs. Szabó Lászlóról. Vajha (kívánom az irodalomnak) ez eszményeket Illyés honfitárs íróktól is megkívná. Vajha (kívánom öneki) számos kortársba is beoltaná... Bár tudom, hogy türelmetlen olvasók nem kedvelik a dicséretet, akkor se, ha méltó művet ér, szerényen el kell mondanom, hogy az antológiának a következő érdemei vannak: 1. Méltó ahhoz a szellemhez, melyen irodalmunk a francia műveltséget ápolja, 2. teljes képet ad majdnem az egész francia irodalomról, 3. ezt a képet művészien adja, 4. legpazarlóbb ott, ahol ismereteink a leghiányosabbak voltak, 5. rengeteg új és méltó fordítást ad elénk, 6. a legnemesebb magyar magatartás dokumentuma, lovagiasan hódol egy nép előtt, melyet szorítóba juttatott a történelem. „*Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? – írja Illyés – Besenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsesházából? A fordítás tisztelgés is, hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgés-gyűjteményt a francia népnek, sorsa nehéz pillanatában.*” Ehhez a mondatához nincs hozzáfűzni való: nemcsak a nyelve magyar, hanem a veleje is. Legfeljebb ennyit: a dönthetetlen ovidiusi tétel (*Donec eris felix, multos numerabis*

amicos; Tempora si fuerint nubila, solus eris) magyar-francia vonatkozásban módosításra szorul. „Franciaország a művészetek anyja” egészen egyedül nem marad e felhős időkben sem. A magyar irodalom ma tiszteleg a francia előtt. Ez a tisztelgés jobb napjaikban sem maradt volna el. Amint hogy most se maradt el, csak éppen meghatottabb lett, komolyabb, reménykedőbb.

IV.

A könyvről, amelyben Illyés Gyula franciákkal rokonosodik, családtagokat is felkeresve. (1947)

A magyar utazók? Mindegyikük becsomagolt ing és cipő, beretva és harisnya mellé egy-egy hazafiúi szándékot is. A magyar utazók egy részének útitáskája mellé van úti eszménye is. Utazását ez nemesíti, ez indokolja, ez teszi rendbe teendőit és élményeit. Ilyen útieszménynek a legkülönösebb mindenestre a Szemere Bertalané és kortársaié volt: a börtönügy.

Illyés Gyula útieszménye nem ez, ahogy új könyve, a „*Franciaországi változatok*” érezteti.

O nem a gyilkosok, rablók, apróbb tolvajok és ügyetlenebb szélhámosok börtönbeli lakásviszonyait kívánja megjavítani, ám azért ő is fogolyszabadítást csomagol be útieszménynek.

Azt kutatja, hogy mint lehetne a magyar irodalmat abból a fogságából kiszabadítani, amelybe egy társatlan nyelv zárja be. Ennél a témánál minden adandó alkalmalmmal meg-megáll, csakúgy, mint Szemere a börtönkapuk előtt. Miközben ilyenformán Nyugat kapuit nyitogatja, meg-megnyílnak előtte a francia írók lakásában az ajtók, Aragon látható, jobb- és balfülén egy-egy telefonkagylóval, mint a tevékenység megtestesülése, Mauriac, amint sápadt ujjai összefonódva és szétválva dör-

zsölik egymást, Tzara őszén és Éluard szomorúan, szóval halhatatlanság életben, közben ezek mellett az ő életüknek, és Illyés párizsi életének színhelyei, egy pad és egy út, egy kávéház és a kávéház: a Flore kávéház, ahol gőzölögnek az agyvelők és percegnék a tollak és érezhetően teremnek a művek. Mindehhez elmúlt idők ismerőseinek keresése társul, két történelmi kép, egy a képviselőházból és egy a külügyminisztériumból, vidám jelenet a francia parlamentarizmus, nehéz pillanat a magyar történelem párizsi fejezetéből, meg tünődések, az utazás, az élmény mibenlétéről, a francia nyelv varázsáról, és az anyanyelv kényelméről. Mindez villódzó tökéletességgel írásba téve, egy ujjgyakorlatot végző művész futamai és a mesterségbeli tudás csillogtatása. Az író a beszámoló szándékának egyszerűségét ábrázoló eszközeinek csillogásával teszi a maga számára élvezhetőbb feladattá, az olvasó számára tökéletesebb élvezetté. A békeszerződés aláírásának jelenete a legjobb történelmi festmény írásba téve, amiről egyáltalában tudok, egy okmányt aláíró kéz reflektorok és magnéziumlángok egyenes sugárzásában. A vámosról szóló bevezető fejezet kellőképpen érzékelteti, rögtön az első oldalakon, hogy az író idegen országban fogja otthon érezni magát.

Mindez bravúros, nem elsősorban jellemző azonban az íróra, aki idejekorán elmondja, hogy az igazi utazás számára mindig az az első marad, amely a pusztáról, Rácegresről Ozorára, a faluba vezetett.

S itt érünk ahhoz, ami Illyésről ebben a könyvben is, mint minden könyvében, kiderül, s ami több, mint erény, jellemző tulajdonság. Minden költő számára elképzelhető egy olyan alapvető helyzet, amelybe költészetéből kirajzolódó alakja minden más helyzetnél természetesebben illik bele. Petőfi például legtermészetesebben oly helyzetbe képzelhető el, amelyben a szabadságért küzd, természetesen az Alföldön és természetesen nyakravaló nélkül, miközben vihar van készülőkben. Vörösmarty oly tájba, amelyben a múlt kőszáli

sasként szárnyal várromok fölött. József Attila egén gyárkémények füstjét, talpa alatt a földön zsíros elhányt papírt bolygatnak játékos szelek. Illyés leginkább úgy képzelhető el, hogy leszáll egy vicinálisról és hazatér a legszűkebb pátriába, a családba. A frissen megtért tékozló fiú körül a hirtelen készülő hazai rántotta illata lebeg és rokoni mosolyok fénylenek. Közben a léckerítésen egyre szaporodó számban sógorok örömteli arca tünedezik fel.

Ő a magyar irodalom leginkább családias jelensége, a folyton elszakadó és folyton megtérő rokon, akinek otthona nem annyira eszme, vagy szenvedély, vagy cél, mint inkább az emberek bizonyos vérségi kapcsolatban álló köre, rokonság. Forradalmisága is, hogy úgy mondjam, családias, hazafisága is bizonyos rokonsághoz tartozó, Petőfi vén zászlótartójának és az édesanyjának helyén itt egy egész rokoni had áll, nagyanyákkal, sógorokkal, unokatestvérekkel, ángyokkal, egy seregre való ember, az ő költészete és prózája mindenekelőtt rokonokkal népesedik be, akik mögött másodsorban ott állnak az osztálytársak, a sorstársak és harmadsorban a választott rokonok: az irodalom emberei. Az ő életművében a csókok nem annyira ajkakat és ajkakat, mint inkább ajkakat és orcákat kapcsolnak össze és határozott szívélyességgel cuppannak, rokoni ajk rokoni orcát köszönt velük.

A mulatságos az, hogy ez a rokoni jelleg a *Franciaországi változatok*-nak is egyik legjellemzőbb vonása. Párizs e könyvben kissé távoleső, ám szokatlanul nagy kiterjedésű puszta is, az ozorai központú rokoni világegyetemben.

E párizsi pusztán, mely Illyésnek nem Bakony, mint Adynak, nem csupán város, mint a többieknek, rögtön a megérkezés után feltünedeznek az itteni rokonok, a testvér s mind a többiek, megannyi Trinquecostes. Az ozorai kép, némi változásokkal, Párizsban is fölmerül: „*A nagyanya – nekem ma is még Madame Trinquecostes*

– *hajdani vendéglősné szívélyességével fogadott, mert ez volt hajdanában a mestersége. Most valami kötőüzeme van. Zozso, Geogeo él, de mégsem látható... Kitől tudhatnám meg a címét? Talán Józsi bácsitól. Itt lakik a harmadik uccában.*” Látnivaló, hogy a rokonok feltünedezése nem áll meg olyan csekély akadályon, hogy nem Tolnában vagyunk, hanem Párizsban. Az Illyés-oeuvre-ben állandóan a honfoglalásra emlékeztető családi térhódítás zajlik, azonban nem oly kifogásolható eredménnyel, mint Árpádé. Az Illyés-had nem áll meg a Lajtánál, hanem okosan kihagyván Svájcot és a kellemetlenkedő, nedves Németországot, most ime Franciaországot is behálózza sógorok, komák, nagyanyák, unokák, Józsi bácsik, Juliska nénik (Juliette, gondolom), meg Mignot nénik útján. Így válik Párizs, amely bűnök városa, az ozorai képzeletben afféle másodrendű Ozorává az ilylyési műben, s így terjed át ez a dunántúli szíves-mosolyos, rántottasütő, borral kínáló, csókkal fogadó családiasság magára Párizsra is. Így marad Illyés hű önmagához. Így szövi bele az írolátogatások és kultúrdiplomácia mellé a családias meghittséget a párizsi útikönyvbe. Így teremti meg azt a légkört a kötetben, amely bravúrján túl a könyvnek családias varázsát adja. Nemcsak hazabeszél Párizsból a rokonságnak, amelynek tágabb fogalma: a nép, hanem egyben haza is tér Párizsba, melyben az Illyés-hadnak számos szállása van, legfőképp a Szajna jobbpartján.

Mondom azonban, hogy a rokonok keresője egyben Szemere követője is. Talál rá Szemere válasza arra, hogy ilyenkor munkaidőben magyar embernek hazájában kellene lennie. *„Sokan vannak a hazában – írja Szemere – akiknek a haza nincsen a lelkükben, de vagynak néhányan kívül a hazán, akiknek a haza a lelkükben vagyon.”* Illyés *Franciaországi változatok*-ja azon kívül, hogy a prózaíró játékos bravúrja, ennek bizonyítására is készült.

V.

A könyvről, amelyben a költő, nem gerontológiai fokon, az öregedés kérdéseit firtatja-feszegeti.
(1969)

Illyés Gyula prózai munkái közül a „Puszták népe” a legjelentősebb, arányosság szempontjából azonban az „Oroszország” kéri magának az első helyet, a nyelvi lelemény felső foka viszont a „Franciaországi Változatok” volt. A pokoljáró dúlt poézis ellenpólusának a „Magyarok”-at látom, higgadtságával, amit humor színez; mélységével, amit egyszerűség leplez. Az idén megjelent, könyvterjedelemre mért prózai mű leginkább a „Csizma az asztalon” rokona, ebben az volt a mesteri, hogy az igazat valóságok fejtetőre állításával tudta híven mondani, tréfával mondta a komolyat. Az új könyv az emberélet mizériáiról beszél, gunyoros tréfaszóval. A cím „*Kháron ladikján*”, az alcímmel együtt: „*vagy az öregedés tünetei*” kissé megtévesztő. A műfaj megjelölése – Illyés Gyula ezt az írását „esszé-regénynek” mondja – részben fölösleges, részben azt juttatja eszünkbe: kár, hogy nincs magyar megfelelője a „*non fiction*” vagy a „*récit*” megjelölésnek. Holott a magyar valóságirodalom jobb volt, mint nagyobb népeké az elmúlt évtizedekben. Dehát a „nem-mese” fordítás, fájdalom, használhatatlan... A „*Kháron ladikján*” semmiképp se regény, ahogy a „*Koratavas*” se volt az, a „*Hunok Párizsban*” se; szerencsére! A cím és az alcím annyiban igazmondó, hogy a könyv beszélyei és eszmélkedései csakugyan kivétel nélkül öregkorral kapcsolatos jelenségeket és problémákat tisztáznak azzal, hogy ezeket kerülgetik. S annyiban félreérthető, hogy azt sejteti: Illyést kizárólag az öregedés foglalkoztatja itt, hatvan után és hetven előtt. A romlás, megrokkánás foglalkoztatja, a pusztulás.

Mint már harminc éves korában, az ormánsági naplóban is.

A középhelyet elfoglaló „Ézsaiás és Jeremiás” című fejezet harminc oldal a kétszázharmincból. Ez a könyv legszebb részlete, a próza itt érezteti leginkább a kedvet az íráshoz, a találkozás a szőlőhegyen a „Fekete-fehér” „Aggastyánok isszák az újbort” versének prózavariánsa. A beszély aggastyán-hőse őszhajú látogatójával ereszkedik kesernyés, de higgadt szócserebe a présház előtt, ami már romház, de nem eladó. A téma ebben az írásban, a két öreg közt, valójában nem az öregség. Hanem a múlt. A múltból az, ami érdemes lett volna rá, hogy ne múljon el, s nem csupán azért, mert a ’két öreg’ fiatalságához kapcsolódott: *„A szomszéd faluba csengős szánon illett menni sógort, nászasszonyt köszönteni. Sajnáltni lehet valósággal, hogy elmúlt az a helyes időjárású világ... – De mért kellett elmúlni annak? – néz először szembe a vendéggel az aggastyán.”* A szóváltás-szóértés fokozódó felmelegedését nem nosztalgia, honvágó a múltba hevíti itt, bár ez váltja ki. A két öreg közt objektív, társadalomtörténeti igazságok fogalmazódnak szóba, két *laudator temporis acti* beszél, de amit mondanak, elmondhatnák húszévesek is, ha saját közvetlen és személyes és anyagiassá váló becsvágásaikon túlmenő dolgokról beszélnek. A régi falusi élet színvonala, kereset és életstandard mértéke szerint igazán nem szeretnivaló. De: életforma volt. Amiben az élet gondja-baja, emberi kapcsolata, tapasztalatai rendszerré álltak össze. S ennek az életformának voltak olyan örömei, amihez gyárvárosok, külvárosok, vagy akár belvárosok lakója nem jutott. Azzal, hogy a falu nem életforma edénye többé, ezek elenyésztek, s anélkül, hogy más életforma jött volna helyükre. Aki falun él, falun él ma is, nem éppen urbánus életet; a városiak többsége se ilyet él. Nem kell aggastyánnak, múlt idők dicsérőjének lenni ahhoz, hogy az ember ne lásjon haladást abban, hogy a faluban a méreteihez és jellegéhez illő életforma meg-

szűnt, de helyére nem jött más, s a falu csak lakóhely maradt... A „Kháron ladikján” másik, hosszabb betétje, az „Egy kis öröklét” kevésbé kielégítő belletrisztikus keveréke a beszélynek, útiemléknek és elmélkedésnek, valószínűleg azért, mert Shakespeare-t és kultuszát is „az öregedés tüneteinek” igájába fogja az író, s így lesz Stratford upon Avonból: nekropolisz.

A „Kháron ladikján” egyenetlen könyv, rendhagyó természeténél fogva, itt fragmentáló, amott summázó, el-elágazó és szétágazó is, egy gravitáción, mivel az író nem enged abból az eltökéltségéből, hogy a könyv leszögezett témájához kötődjék, váltott és váltakozó közlésmódjával minden: ízes beszély, pellengérező jelenet, szeszélyes útikép, torzrajz és gúnykép, ez főként az önarckép változatban, de a portrékat érzelmi aláfestés távolítja el a műfaj régi francia példáitól, míg a tünetleletek és jellemző mozzanat-észleletek a mesélgető vagy társkereső *raconteur*-előadással nem a régi meditáló vagy moralizáló angol esszé-beszélyek műfaját közelítik meg, s a *pensée* soliloquiává oldódik, mivel az író eszméltetni és mulattatni kíván; van itt *Leseifrüchte*, satíra, kritikai széljegyzet, 'case history', gyógymodlatolgatás, s e részleteiben és nem egészében figuratív mozaikban van olyan részlet is, amely vegyítetlenül és egyértelműen egy műfaj tálalásában került a papírra. A „Vita W.-vel” csakugyan dialógus, a beszélőből csak a nézeteit látjuk, ahogy ő mondja. E párbeszéd egyébként nem az öregedés tüneteit, hanem jellemző módon a forradalmárság, a szentség, majd a fokozás lajtorjáján felfele haladva az öröklét, a „megfontolt önfeláldozás”, a „pozitív halálvállalás” értékét feszegeti, eljutva addig, hogy „az egész emberi faj léte nem örökbiztonságú. Sőt.” Vagyis addig, amit Koestler „kollektív halál-lehetőségnek” nevezett. Korunk csakugyan fölismerette, hogy nemcsak az emberhalál van, az emberiség-halál is korlátlan lehetőségeink birodalmába tartozik...

Az öregedés tüneteivel kapcsolatban Illyés a *pars pro toto* módszerével él, nem a férfikorán túljutott emberi test és lélek egészét veszi szemügyre, hanem azt, ami ebben a testben, illetve ezen a testen, s a lélekben is az öregkor jele, jegye. Csak magát a tünetet nézi. A testi elváltozás jeleit, de még inkább a lelkieket pazarló bőkezűséggel írja az öregedés, csak az öregedés, semmi más csak az öregedés kontójára, s ebben olyannyira következetes, hogy kétséget is ébreszt a tünetek kórokozói felől, míg a tüneteknek remek neveket ad. A *szóvétés*nek az a fajtája például, hogy az ember keze demizsont keres, de szája pizsamájának hollétét tudakolja, vagy az idétlen gumiarábikumot hiányolva az ugyancsak idétlen szóda-bikarbónára kérdez: nem föltétlenül az aggkor monopóliuma. Ez a kellemetlen jelenség járványszerűen terjed középiskolások közt, vizsgák és különösen érettségi előtt, egyetemi hallgatókkal is megesik, ha a disszertációjuk határideje közeledik, de befejezése távolodik. Szenvedélyes szerelem kórságába esett ember is ezt tapasztalja, ha kedélyének egyeduralomra jutott főelfoglaltságával valamely nehézség merült fel, s tetejébe szóban vagy tettleg másvalamit kellene intéznie. Kezét a tárgyak, száját a szavak hagyják cserben ilyenkor, ilyesmit mindenki megtapasztalhat, minden életkorban, valahányszor figyelme valamire annyira összpontosult, hogy ami ezen kívül esik, az összezavarodik. Súlyos betegség, vagy a félelme, feltétlenül előidézi ugyanezt, Németh László „Árnyékvilágban” című elbeszélése kora férfikorában rögzítette mesterien az állapotot, s a *szóvétés* még egyszerű fáradtságnak is lehet tünete, például mikor az ember *gare de chef*-et mond *chef de gare* helyett, eszmecsere után, s nem pályaudvaron. Az öregedésnek ezek a tünetei mindig megjelennek, csoportban, valahányszor az ember rosszul érzi magát a bőrében, ha jelenének fenntartására úgy kényszerül, hogy olyan jövő, ami felé haladni érdemes, világos körvonalakkal nem bontakozik ki. A fiatal is úgy megy az

időben, mintha Kháron ladikja vinné, ha létének fenn-tartásához az élet cselekvésre csábító értelme nem ösztökéli... míg az öregedés testi tüneteit, izmok és idegek gátoltságát minden lábadozó átérzi, ha nem igazán akar a kórházból hazamenni, bár persze a gerontológia az ilyesmit az öregedés szimptomái gyanánt tartja számon, s öregkorban mindez kevésbé egyéni okokkal is magyarázható.

A testi tüneteket Illyés már valóban önmagukban veszi szemügyre, nagyítóval, hasonlítva a szakorvoshoz, aki professzionális deformáció következtében nem a beteget nézi, hanem a kórságát veszi csak szemügyre, vagy olyan liliputi állampolgárhoz, aki Broabdingnagban jár felfedező úton, óriások ráncaiban és pórusaiban. Ezek a kötetnek pompás részei, a költő két alkati hajlama, fiatal korától párosult kvalitása nyer prózai kifejezést az öngúny enyhe undorral fűszerezett változataiban, valamely testrészcseke előnytelen látványosságának szemléletébe merülve el.

Az öregedés kérdései a költőt érdekelték annyira, hogy irodalmába is beletekintett, ezt kielégítőnek nem találta, de ad ízelítőt az olvasás gyümölcseiből is. Sainte-Beuve egy mondatával Simone de Beauvoir egy mondatát üti le, Pasternákéval a halálról, ami nem a mi dolgunk, leüti mindkettőt. A kérdésnek, amennyiben a tudás igazi forrása a tapasztalat, Bertrand Russel volt avatott szakértője, ő hatvan után minden tizedik születésnapján összefoglalta, amit időszerűnek látott, hetvenévesen, nyolcvanévesen, majd kilencvenévesen, évtizedenként négy-öt oldalon. E folytatásos esszé-sor alapvetése az „Öregedés művészete” című korábbi dolgozata volt, ez három oldalra terjedt. Ebben leszögezte, hogy a hosszú élethez, s így az öregedés lehetőségeinek élethez, s így az öregedés lehetőségeinek kihasználásához mindenekeelőtt az kell, hogy az ember jól válassza meg az őseit. Neki ez sikerült, mondja, bár apja, anyja fiatalon halt meg, a nagyapák, dédapák és ükapák az ő

családjában általában túléltek a nyolc évtizedet, egyet leszámítva, ez azonban ma már szokatlan kórság áldozata lett: a fejét vették. Hosszú életű szüleid legyenek, hogy hosszú életű lehess a földön, tanácsolta. Az hogy rang, anyagi helyzet tekintetében is előnyösen választotta ki felmenőági rokonait, Lord Russelnek nem jutott eszébe, de késő férfikorában úgy gondolta, *„hogy jófajta öregkorra leginkább azok képesek, akiknek erős személytelen érdeklődési területük van, s ez olyan, hogy megkívánja a cselekvést is, az érdeklődés természetének megfelelően”*. Hasonló következtetésre Illyés könyvében a még mindössze nyolcvanhárom éves Lukács György jutott: *„Az tart meg – mondja – hogy nincs belső életem. Mindennel foglalkozom, csak a lelkemmel nem foglalkozom. Mihelyt egy pillanatom van, merülök a munkába.”* Ennek a mondatnak a bölcsességét nem cáfolja, de nem is támasztja alá az, ami utána következik: *„a szocialista realizmust ismét használható fogalommá kell tenni, tartalma nem az, amit Zsdánov adott neki”*.

A Kháron-kötet filozófiája talán így foglalható, gorombán, szavakba. Az öregkort akadályozni azzal, hogy az ember fiatalabbnak érzi vagy játssza magát, hazugság. Az öregség állapotából erényt csinálni azért, hogy öregként az ember cselekvő ember legyen: hamiság. Vagyis az öregkornak a passzivitása ellen küzdeni így vagy amúgy bűn, vagy hiba, de az állapot maga elfogadásra nem csábít. Bukásban a győzelem, s a fiatalságot, mert végez életkorunkkal, halálunk hozza vissza. A gondolat behozza a könyvbe a vallás és a filozófia vigaszának a kérdéseit is, de csak itt-ott, mintegy színezésképp. A problematika múzsája nem a hit. Nem is az Isten, az öröklét vagy túlvilág hitetlensége. Inkább az ebbe a világba vetett hitetlenség az ihlető, amit tehetetlenség sugall, amit kiválthat kilátástalanság, amit okozhat életkor és a kor.

VI.

A tragédiáról, amelyben benne rejlik és szóhoz jut Illyés Gyula belső világának minden fontosabb mozgató ereje s összetevője. (1969)

Illyés Gyula drámai munkáját („Tiszták”) megjele-
nése előtt elolvastam, Saint Jeannet-ben, ahová a szerző
Véronique Charaire véleményére kíváncsian hozta
magával a kézirat első, gépelt másolatát. A „tragédia
három felvonásban” olyan történelmi drámát formázott,
amely – mondhatni bravúrosan – igazodik a nagymúltú
műfaj hagyományos koncepcióihoz, felsőfokon, hiszen
a cselekmény a konfliktus minden közérdekű és magán-
jellegű, hatalmi és szerelmi, hitbéli és politikai, materiá-
lis és metafizikai elemét egy helyre tömörítette. Nekem
azonban úgy rémlett, s olvasása ezért volt izgató is,
nyugtalanító is, hogy a tragédia a költő lírája mögé sze-
gődik, mintegy zárógyűrűként, s benne rejlik, egybe-
gyűjtöten, Illyés Gyula belső világának minden fonto-
sabb mozgató ereje s összetevője, a hajlamok, igények
és iszonyok sajátos és egyéni rendszerének minden for-
máló ereje, ama történelmi tapasztalatok áttételes vetü-
letével együtt, amelyek a költő szemléletének és moráli-
sának alakítói lettek. A „Tiszták” – gondoltam később –
írójának az a munkája, amelyben az alkotót alkotó erők
és tényezők a legtisztábban jelennek meg, provánszi
szabású árpádkori irhában, természetesen. A tragédiá-
ban, szintézisében, az embert, a művészt és a művet kor-
mányzó kép- és képzeletvilág a korlátlan úr, a rendező
erő, s érezhető a költő külön világának, belső planétájá-
nak a klímája is, észrevehetően annak, aki ellenáll ama
kísértésnek, hogy a történelmi drámák gyűjtőhelyének
szánt antik katedrafiókba tolja e szöveget. A szellem
szubjektív meghatározóinak, s az értelem döntő preok-
kupációinak ezt az akadálymentes egy-műbe gyülekező-

sét alighanem az segítette elő, hogy a cselekmény hely és idő szerint egyaránt messze van a költő korától s pátriájától. Messze van?

A tragédia helyét a szerző így jelöli meg: „*Kicsiny vár – voltaképp megerősített kolostor – a Pireneusok egyik cukorsüveg meredekségű sziklacsúcsán, 1200 méter magosban.*” Párja nincs Magyarországon, s merőben idegen Gyánt és Ozora, Tolna és Somogy völgyeitől és halmaitól, ahol a családtagok humoruk fényével, s a nagyobb család, a nép, sorsa terhével tünedeztek fel. A hegy azonban elejétől fogva meg-megjelenik e dunántúli ihletésű költészetben, nem a költő nélkül, s Illyés képzeletvilágában és képzetkincsében, külön mitológiájában éppoly gyakran néz le ránk hegycsúcs, mint a görögökre a mitológiájukban az Olimposzuk, bár ezen a hegy-en, Illyés hegyén, nem népes társaság istenkedik, hanem sarokbaszorított végváriak istenülnek. Illyés kölyök-költő-korában, az „Íme férfi lettem” stréfáiban a Dunántúlt láttatja, de a költőt hegyre viszi. „*CSÚCSON állok, szél fú, öblíti fejemet – és csavar mint tölgyet, hajam lobogva hull.*” A pálya csúcsra szorítja, megpróbáltatásba, harcba erőkkkel, az élet tájai fölé. S minő hegy ez? „*Mint egy antik hősnő, ki a Sors sötét – éjébe hullt és ott tördeli kezét, – elfordul jajongva, örvongve kiált, – szél zilálja szerte hosszú sikolyát – Így hallom a HEGYET ahogy eljövök – lábánál, a köd gyors bokrai között*” (1930 előtről). S a „Rend a romokban” oldalain? *HEGYEN tanyázom, prэшáz a lakásom – CSÚCSON, mégis meredek part alatt. – Mint fecske-fészekből nézem a tájat – életemet is, amely lent marad.* Az élet nem elmarad mögötte, hanem alatta marad, úgy néz le rá, mint elszálló lélek a testre, vagy máglyafüst a hamujára. Az „Új márciusban” a nép költője „*szikláról nézi kis népünk jövőjét*”, s a legismertebb, legillyésibbnek idézett vers, az „Ozorai Példa” ezzel a képpel zárul: „*HEGYRE kerülünk... vagy HEGYRE szorultunk, – barátaim, de megritkult sorunk! s be védtelen jajt-zümmögő alattunk – az*

édes ország, melyért harcolunk”, s ilyen példával tanít példaadásra: *„Nevetünk kéne, hogy vagyunk, megyünk még – ezrek dalaként fújva énekünk – Ha lesz jövő hadat talál helyünkön – Legyőzhetetlent: ha mind itt veszünk*”. Hol ez a baráti kör, a társaké, a bajban, a Centrál asztalánál? Nem nyomta fel máris az elpártolt idő a felhők közé, Montségur zátonyára, a magosba?

„*Történik 1243-1244-ben, Montségur-ben*” mondja a tragédiáról a színlap. Az időpont, a középkori, nem tér úgy vissza, s újra vissza Illyés világában, mint a Hegy, amire az Úr felviszi jobbait, pusztulásukkal üdvözíteni. A középkor és Provence varázsa nem olyan szembeötlő mint a magaslaté Illyés költészetében, ám a próza, ha nem is kifejezetten, de észrevehetően keresi az utat a Provence felé és a középkor felé. Az, hogy egy civilizáció elpusztulhat, s vele félig a nemzet is, a középkori Franciaországéhoz hasonló magyar falvak iránti nosztalgiában jelentkezik először Illyésnél, török-tatár traumatikus tapasztalatok szülik a félig-tréfa bon-mot-t, hogy a döntő hibát Árpád követte el, azzal, hogy megállt a Duna-medencében, ahelyett, hogy lenyargalt volna Provence-ba, s a „Csizma az asztalon” falu-életforma dicsérete, a görög szőlőskertek-övezte természetközelenben maradó kisméretű városiasodás, s a latin-európai középkori, civilizációt termőföldközelenben megvalósító falu életformáját dicséri, bár nem az órák visszaigazításának a szándékával. Az a civilizáció, amely faluméretű mezővárosokra alapozódott, fórumot helyettesít piactereivel, ahová a felépült katedrális búcsújáróhelyként csábította a kereskedelmet, fejlődési lehetőséget biztosítva a mesterségeknek, a Cluny-reform nyomán alakult ki, s tájankint változó variánsai közül a „Tiszták” bemutatójával kapcsolatos nyilatkozataiban és írásaiban Illyés a provençal „trubadúr-civilizációnak” adja az első helyet. A Pireneusok, a Massif Central és az Alpok lejtőiről keletre s délre néző tájegység a mediterrán életérzés menedéke maradt, s dél felől nyitott volt a

közel-keleti és afrikai arab hatások felé, ezek gazdagították, anélkül, hogy megszállták volna, mint a mórok a spanyol félszigetet. A központosító nagyobb királyi hatalom gócaitól távol esvén, Occitánia földje a maguk külön provençal nyelvet beszélő földjeivel, aránylag sokáig megtartotta függetlenségét, illetve különállását, azelőtt, hogy a nagyobb egységekre törő és a hatalom nagyobb koncentrációjára törekvő, a szó technikai értelmében azidőtájt talán modern vagy korszerű királyi törekvések a huszadik századig példátlan kegyetlenséggel számolták föl a kisebb egységeket Angliában is. Franciaországban, délen, a Toulouse-i gróf hatalmára támaszkodó occitániai várurakat a király seregei egy válásháború zászlaja alatt szorongatták, s váraik bizonyos értelemben csakugyan az alattuk fejlődő, vagy meghúzódó, különbözőségével gazdagító déli civilizáció és népi különállás végvárai lettek. Hogy Occitánia ellen kifejezett pápai jóváhagyással és pápai legátusok részvételével folyhatott keresztes hadjárat, azt a pápának Barbarossa Frigyessel 1184-ben lefolyt találkozója után kiadott „Ad abolendum” dekrétuma tette a római keresztény egyház ügyévé.

A katár eretnekség likvidálását elrendelő pápai bulla hosszú folyamat következménye volt. „A katárhit terjedésének előfeltételeit maga az egyház teremtette meg. Az egyház gregoriánus reformja a 11. században még általános népszerűséget és lelkesültséget váltott ki. Ám a hivatalos egyház nem volt képes ezt a lelkesültséget – hosszabb távlatban – se kanalizálni, se keretek közt tartani. A papképzés növekedése, s a szentségek jelentőségének felfokozása a papságot mindinkább külön osztállyá, új osztállyá tette, s kevés teret hagyott a laikusnak arra, hogy saját elgondolásait az egyház ügyeire érvényesíthesse.” Ezeket nem én fogalmazom így, valamely történelmi párhuzam sejtetésére, hanem az *Encyclopaedia Britannica* vallástörténésze. Lényegében az történt, hogy a papság elszakoskosodása és elkülönültsége

miatt a gregoriánus reform hatására megindult vallási újjászületés és hitbeli igények – mivel az egyházon belül nem volt számukra tér – a katár hit rohamos terjedésének szolgáltak alapul Dél-Európában. 1140 után a bogumil-katár-albigens hit rohamosan hódított, különösen Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban. A pápai hadüzenet az eretnekségnek nem annyira a katár hit terjedését, hanem a katár hitűek egyházzá szerveződését követte, Concorezzo, Desenzano, Bagnolo, Vicenza, Firenze, valamint a provánszi Toulouse, Carcassonne, Albi, Val d’Arau katár püspökei egymással is mindinkább állandó kapcsolatot tartottak, s a keleti katár püspök is meglátogatta a provençal felekezetet. A szuverénitásukat féltő, majd védő déli várurak szívesen látták falvaikban, s ostrom idején váraikban a katár-hitűeket. Ez melléjük állította a népet. A katárok, a „tiszták”, a nép vallási igényeit kielégítő extremitással voltak szent emberek, s ezen felül hasznos: orvosláshoz értő, mesterségekhez tudó, ezzel használni akaró emberek is voltak, az angol szórványt a köznyelv „takácsoknak” nevezte. Az occitániai várak ellenállásában ilyenformán a helyi szuverénitás védelme összefonódott egy helyi életforma, a provençal nyelvi különállás, különszínezetű életérzés és kifejezésének a védelmével, ami egyidejűleg a népi szemmel igazibb hitnek látszó hit védelmével párosult, mivel a katár hitet nem fegyelmével és tudásával elkülönülő klérus, hanem szentségig menő önmegtagadásra és önfeláldozásra kész, s egyben használni tudó papok és szerzeteséletű kiválasztottak, a „tiszták” hirdették, s képviselték. A várakat a királyi hűbéruraság, s így a központi hatalom érvényesítéséért küzdő keresztetek egyenként számolták fel, hosszú ostromokkal, melyek a hadakozás, egyezkedés és szószegés váltott fegyvereivel folytak, az ostromlott várat az ostromló keresztetek vették körül, ezek a nép ostromzárába szorultak, a nép viszont a királyi, császári és egyházi hatalmak ostromgyűrűjében élt. Béziers megvétele, körülzá-

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó megszárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközti dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy kötegét csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel